

KÖZÖSSÉGEK – SORSOK – TRADÍCIÓK
TANULMÁNYOK A BARKÓSÁGRÓL

STUDIA BARKONUM III.

Szerkesztette:
Alabán Péter

Lektorálta:
Dr. Paládi-Kovács Attila

Tördelő és műszaki szerkesztő:
Dolezsár Zoltán

Borítóterv és fotó:
Dolezsár Zoltán – Pintér István

A háttérkép a FORTEPAN online fotóarchívum 09322. számú felvétele
az ózdi gyárról 1926-ban

Kiadja:
Az Alapítvány Szentsimon Fejlesztésére

Felelős kiadó:
Kovács Béla, a kuratórium elnöke

© A szerzők, 2015

ISBN 978-963-12-3020-8

A nyomást és kötést készítette:
Lonax Reklámstúdió, Ózd

Felelős vezető:
Pozsár Szabolcs ügyvezető

RÉGI TANKÖNYVEK ÓZDI KÖNYVTÁRAKBAN

Restás Attila

Ózd nem volt jelentős iskolaváros a kora újkorban sem. Ennek ellenére különböző helyi gyűjtemények is őriznek régi könyvanyagot állományukban. A 17. század protestáns iskoláztatásának jellemző tankönyve Caspar Bartholinus *Retorika, amit Dánia, Norvégia stb. legfelségesebb királyának megbízásából adott ki a tanszékkal rendelkező iskolák és kollégiumok számára* (*Rhetorica, mandato serenissimi Daniae, Norwegiae etc. Regis edita pro scholis cathedralibus et collegiis*) című irodalomelméleti – szónoklattani – kézikönyve, amelynek az elzászi Strasbourgban 1624-ben megjelent kiadásából a Szentsimoni Római Katolikus Plébánia könyvtára őriz egy példányt. Hogy a könyv mikor és hogyan került Szentsimonba, nem lehet tudni, benne semmilyen bejegyzés nem található. Magyarországon mindenesetre ismert könyv lehetett, ugyanis a szerző egy másik tankönyvét Bakay Benedek 1622-ben rendezte sajtó alá Kassán (RMNy 1264), az erdélyi evangélikus iskolák számára pedig 1648-ban Nagyszébenben is kinyomtatták (RMNy 2241).¹

A 18. században adták ki azt a latin szókönyvet, ami az Ózdi József Attila Gimnázium tulajdona: Christophorus Cellarius *A latin nyelv megerősítésének és begyakorlásának emlékeztető könyve, természetes rendben elrendezve, hogy a szókincs ismeretét a memória bármilyen megerőltetése nélkül ne csak könnyen megérthessék, de sikeresen átismételhessék és megőrizhessék, a hazai iskolák használatára, számos latin szóval, amit magyar és cseh értelmezéssel bővített Bél Mátyás* (*Latinitatis probatae et exercitae, liber memorialis, naturali ordine dispositus, ut sine ulla memoriae defatigatione, notitia vocabulorum, non solum capi facillime, sed feliciter etiam repeti ac conservari possit, in usum scholarum patriae, plurimis vocibus latinis, atque interpretatione Hungarica et Bohemica locupletatus a Matthia Belio*) című művét 1777-ben nyomtatták Pozsonyban. A maga korában szintén népszerű kiadvány volt: Petrik Géza bibliográfiája Cellarius szókönyvének 33 olyan kiadását és átdolgozását sorolja föl, amelyet magyarországi használatra nyomtattak.²

A könyv előzéklapján korábbi tulajdonosi bejegyzés olvasható: *Possidet hunc librum Joh[annes] Kuun*, aki 1792-ben 30 garasért vásárolta. A címlapra rányomták “Az ózdi gimnázium tanári könyvtára” körbélyegzőt is: a szótárat a

1 Borsa Gedeon – Hervay Ferenc (szerk.), 1983: 340; Heltai János (szerk.), 2000: 482–483.

2 Petrik Géza, 1888: 404–405.

könyvtári leltárkönyv szerint 1954-ben vásárolták – bizonyára egy antikváriumban – 50 Ft-ért.

Rhetorika és Oratoria (1624)

Caspar Bartholin (1585-1629) – származását tekintve malmői svéd – orvos és evangélikus teológus volt, a korszak számos híres egyetemén (Wittenberg, Heidelberg, Strasbourg, Basel, Padova) is megfordult, majd a koppenhágai egyetem orvosprofesszora lett, később teológiát is tanított.³ Bartholin retorikakönyve valójában két egységből áll. Első fele a *Rhetorica*, míg a második része – önálló belső címlappal – az *Oratoria*.

A kora újkorban az antik hagyomány szerint a retorika tudományának ötös felosztását tanították. Ez az öt rész tehát: *inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *actio* és *memoria*. A Szent Bertalan-éj (1572) később tragikus sorsú mártírja, a sokoldalú tudós, Petrus Ramus ezt a rendszert úgy változtatta meg, hogy az *inventiót* és a *dispositiót* kivette a retorikából, és a dialektika tudományához sorolta, a *memoriát* pedig nem tárgyalta külön egységként: „Az első rész, az *inventio* az *argumentumok*, azaz jellemző tulajdonságok megtalálását jelenti, amelyek segítségével a tárgy pontosan meghatározható. A *dispositio* az *argumentumok* célszerű elrendezését jelenti, aminek révén ítéletet lehet alkotni [...]. Ez az érvek kapcsolatát, a következtetések rendszerét foglalja magába.” Mivel ez a két rész az összes többi tudományág fölött álló, általános módszertani útmutatóul szolgáló dialektikába került, a retorikában is két rész maradt: az *elocutio* (a retorikai művek megírása vagy megfogalmazása) és az *actio* (előadás). Így a szónoklattanban is érvényesült a rámista felfogásra jellemző kettős felosztások rendszere, dichotómiája, amely – Ramus elgondolása szerint – a könnyebb megértést szolgálta.⁴

A 17. század elején azonban bebizonyosodott, hogy a dialektikába átkerült részek nélkül a retorika nem lehet hatásos. Így a rámisták is úgy igyekeztek megőrizni mesterük rendszerét, hogy meghagyták a két részből álló *Rhetoricát*, mellé azonban csatolták az *inventiót* és *dispositiót*, amit együttesen *Oratoriának* neveztek.⁵ Ez a rendszer tükröződik Bartholin bemutatott – meglehetősen önállóságról tanúskodó – tankönyvében is.⁶

A műve elején sorolja föl forrásait, összesen 31 szerzőt: a legjelentősebb antik elméletírókat (köztük: Arisztotelész, Cicero és Quintilianus), a protestáns humanizmus néhány fontos képviselőjét (köztük: Dietericus, Dresser, Goclenius, Melc-

3 Grell, Ole Peter, 2013: 78-100.

4 Bartók István, 1998: 79-90.

5 Bartók István, 1998: 114-115.

6 Kecskeméti Gábor, 2007: 155-159.

hior Junius, Keckermann, Melanchthon és Vossius), illetve a korabeli katolikus, főként jezsuita retorikaszerzőket (Ludovicus Carbo és Soarius).

A *Rhetorica* a dichotómikus felosztás miatt általános és különös részre oszlik: az előbbi elsősorban az alakzatokat és szóképeket tárgyalja, míg a második részbe tartoznak a szónoki előadás ismeretei, azaz a kiejtésről és a taglejtésekről való tudnivalók.

Az első négy fejezetben összefoglalóan ismerteti a szóképek jellemzőit, majd önálló fejezetet kap a *metaphora*, *ironia*, *metonymia* és a *synecdoché*. Az alakzatokat is hasonló módon mutatja be: négy fejezetben egy általános áttekintés következik, majd négy fajtájukat mutatja be egy-egy önálló fejezetben. Az alakzatokat tehát négy csoportba lehet osztani: (1) a szónoki kérdés alakzatai, (2) a megfelelés alakzatai, amikor a szónok megválaszolja a saját maga által feltett kérdést, (3) a magyarázat alakzatai, mint a meghatározás (*definitio*), leírás, megszemélyesítés, (4) a bővítés alakzatai, ezek közé tartozik a halmozás, példázat, hasonlat, kitérés, felkiáltás. Mindezeket az alakzatokat bőséges példaanyag alapján teszi érthetővé: ezek a példák egyrészt a klasszikus latin irodalomból (Vergilius, Livius, Cicero), másrészt a Bibliából származnak. A felkiáltásra Teremtés könyvéből hozza az idézetet: „Íme az ember olyanná lett, mint mi közülünk egy” (1Móz 3: 22), az Újszövetségből idézve: „Óh hitetlen és elfajult nemzetség” (Máté 17: 17). Ez a szemlélet nemcsak az antik kultúra magyarázójának tekinti a retorikát, de a szent szövegek tanulmányozásához is elengedhetetlen eszköznek gondolja. Úgy tűnik, hogy Bartholin is átveszi az előző nemzedéknek azt a véleményét, hogy „az emberi ékesszólás, a retorika képességében a Szentlélek ajándéka nyilatkozik meg és adatik számunkra: az isteni képesség nyelvi adományként alászáll és számunkra is elérhető, használhatóvá lesz.”⁷

Bartholin könyvének másik része az *Oratoria*, ami bevezető fejezek után a *dispositio* és a *inventio* tudományát fejt ki, az előbbi az általános részben, az utóbbit a különös részben; így az általános rész tartalmazza a bevezetés, tárgyalás, befejezés tudnivalóit. Az antik szónoki elmélet a retorikának hármas célját jelölte ki: hogy tanítson, gyönyörködtessen és megindítson. Így Bartholin is azt tartja legfontosabbnak, hogy csodálatot, azaz heves érzelmeket váltson ki a hallgatóságból. A könyvből elsajátítható ismeretek segítségével „a tanár az iskolában, a prédikátor a templomban, a politikus a nép előtt a szenátusban, a királyi udvarban, a főtéren, bíróságon, tanácskozáson, gyűlésben, követségben” is helyt tud állni (9. old.). A szónoklati kézikönyv gyakorlati ismereteket igyekszik adni, s nagy teret kap benne a közéletre való felkészítés. Figyelni kell arra, hogy: „a népeknek, lakosoknak és városoknak stb. eltérő szokásaik vannak. Ezekhez fog alkalmazkodni a szónok. Ezért követnek el hibát a moszkvai követek, akik nem tesznek különbséget, le-

⁷ Imre Mihály, 2012: 44.

gyenek akár Dániában, Angliában, Germániában vagy akárhol, és taglejtésüket, hanghordozásukat, a beszédmódjukat stb. tekintve úgy szónokolnak, mint barbár hazájukban” (14. old.).

A könyv bőséges anyagot kínál fel az iskolai gyakorlásra. Például szónoklatot lehet tartani arról, hogy „házasodjunk-e idős korban, pestis idején, vagy ha a menyasszony külföldi, öregecske, kisleányka, műveletlen vagy adóssággal terhelt.” (41. old.)

Az *Oratoria* négy beszédnemet ismer, azaz megkülönbözteti a tanító, bemutató, tanácsadó és törvényszéki beszédek fajtáit, ezeket is számos példa alapján bemutatva. Például azt a témát, hogy hogyan lehet egy országot – jelesül Dániát – dicsérni, három oldalon keresztül fejt ki. Az utolsó fejezet arról szól, hogy hogyan kell „röviden szónoklatokat alkotni és értelmezni” – azaz az egész könyv összefoglalásának is tekinthető.

A latin nyelv emlékeztető könyve (1777)

Christophorus Cellarius (1638-1707) – eredeti családnévén Keller – jeles humanista családból származott, apja szuperintendens volt Schmalkalden liceumában, dédapja pedig az a Jacobus Cellarius volt, aki Marius Nizolius *Thesaurus Ciceronianus*-át kiegészítette és kiadta, valamint Budaeus görög szótárának is munkatársa volt.⁸ Azonban ezektől a nagy humanista szótáraktól eltérően – amelyek elsősorban a klasszikus kor, „az aranykor” teljes szókincsét gyűjtötték össze – Christophorus Cellarius iskolai célokra szerkesztette meg *Liber memorialis*-át és latin grammatikáját, mert azt tapasztalta, hogy a latin fokozatosan háttérbe szorul a modern élő nyelvekkel (francia, német) szemben, és ezért szükséges nemcsak a tanítás módszerének korszerűsítése, de magának a latin nyelvnek a megújítása is. Tankönyvei a barokk latinsággal szemben a klasszicista stílust terjesztették.⁹ Teológiai munkái mellett geográfiai könyvei is jelentősek, világtörténeti összefoglalásában pedig saját korának tárgyalásáig jutott el.

III. Frigyes brandenburgi választófejedelem 1694-ben alapította a hallei egyetemet, ide hívta meg az akkor már tekintélyes Cellariust mint az ékeesszólás tanárát (*Professor Eloquentiae*). Halléban volt tanítványa a polihisztor Bél Mátyás, aki Magyarországra visszatérve nemcsak a besztercebányai iskoláját, majd a pozsonyi líceumot működtette a Halléban tapasztalt módszerek szerint, de Cellarius nyomán új tankönyveket – latin nyelvtant és szótárt – is szerkesztett. Ezeket a könyveket – Bél Mátyás után – később a debreceni Maróthy György és Budai Ézsaiás is átdolgozta.

⁸ Keil, Heinrich, 1875

⁹ Tarnai Andor (szerk.), 1984: 17; Kosáry Domokos, 1996: 114.

Cellarius nyelvtanítási módszerét az az igény hívta életre, hogy a latin nyelvet eredményesebben taníthassák a modern élő nyelvekkel kialakult versenyben: “A latin nyelvet, melyet akár a hatodik életévükben is elkezdene tanulni, még mint húszéves ifjak is alig tudják, míg mások a franciát vagy az olaszt három év leforgása alatt teljes egészében befejezik” – ahogyan Bél Mátyás idézte Cellarius *Liber Memorialis*-ának előszavából.¹⁰ Magát a módszert részben Cellarius művei, részben követőinek iskolai gyakorlata alapján ismerhetjük meg.

A szótár úgy épül fel, hogy a szavakat szócsaládokba rendezi: egy-egy alapszó (*primitivum*) mellett a belőlük képzett szavakat is tartalmazza. Például a latin *VENIO*, 4. *veni, ventum* (magyar jelentése: *jövök*) mellett találjuk az *Advenio* (*eljövök, elérkezem*), *Adventus* (*elérkezés, eljövetel*), *Advena* (*idegen, jövevény*), *Antevenio* (*eleibe jövök*), *Circumvenio* (*megcsalom*), *Convenio* (*egybegyűlni, hozzámmenni*), *Conventus* (*gyűlés*), *Invenio* (*találok, lelek*), *Subvenio* (*megsegíteni, segítségül jönni*), *Supervenio* (*hirtelen elérkezni, véletlen reá ütközni*). Az alsóbb osztályok csak az alapszavakat tanulták, azokkal közmondásokat, szentenciákat mondogatták, a szavakból egyszerűbb kifejezéseket alkottak, az ige- és névszóra-gozást gyakorolták. A grammatisták kezdték el a magyarról latinra való fordítást, és csak a szintaxistáknak kellett latinul fogalmazniuk. A felsőbb évesek szövegkiadások alapján eredeti latin auctorokat (Cicero levelei és válogatott beszédei, Julius Caesar, Cornelius Nepos, Curtius Rufus, Eutropius, Lactantius, Minucius Felix) olvastak. Nemcsak Debrecenben, hanem a többi középiskolában is előírás maradt, hogy “a Deák Ékesen szólást tanító Tiszt[eletes] Professor Uram továbbá annyival inkább szoktassa Tanítványait a tiszta és igaz Deákságra. Mindnyájan pedig Tiszt[eletes] Professor Uramék azon legyenek, hogy a Magyar Nyelven való együtt beszélést tilalmazó Oskolai Törvény szorosan megtartódjék” – azaz tiltották, hogy a diákok egymás között anyanyelvükön, magyarul beszéljenek.¹¹ A módszernek köszönhetően Bél Mátyás gyors eredményről számol be: “Cornelius Nepost a szintaxis szabályaival úgy akartam állandó kapcsolattal összekötni, hogy ezek a fiatalok idejekorán megtanulják mind a szavak egyszerű, természetes összerakását, mind pedig a díszes és a körmondatos beszédszerkesztést; ez egy év leforgása alatt befejeződött.”¹²

Cellarius tankönyveit: szótárát, latin nyelvtanát, történelem- és földrajz-könyveit a protestáns iskolákban általánosan használták Magyarországon, de a katolikus iskolákban is becsben tartották.¹³ A *Liber memorialis* a 17. század végétől a 19. század közepéig igazi európai sikerkönyvvé vált: az eredeti latin-német változat után magyar, cseh, angol, francia, orosz, lett, lengyel, svéd,

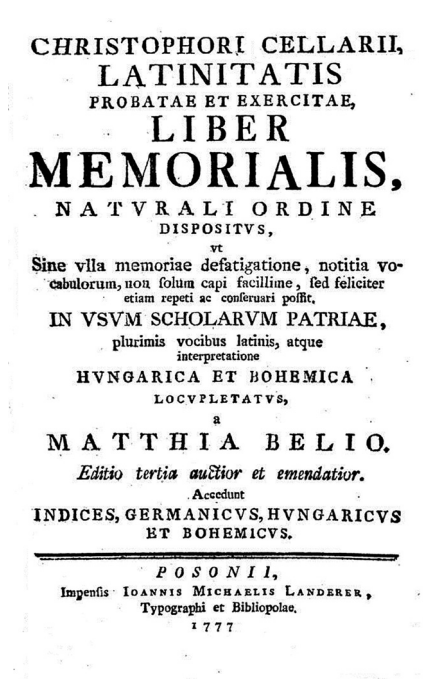
10 Bél Mátyás, 1984: 47.

11 G. Szabó Botond, 1996: 257.

12 Tarnai Andor (szerk.), 1984: 59.

13 Restás Attila, 2002: 111-123.

dán, holland átdolgozása is megjelent, sőt "Cigány Cellarius"-ról is beszélnek, ugyanis Szathmári Pap Mihály egy 1768-as nyomtatott kiadásba, amit jelenleg a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában őriznek, a cigány megfelelőket is beírta.¹⁴

1. kép: A Liber memorialis címlapja (1777)

2. kép: A Rhetorica címlapja (1624)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bartók István (1998): „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630-1700 között. Akadémiai Kiadó - Universitas Kiadó, Budapest
- Bél Mátyás (1984): Hungariából Magyarország felé. Szépirodalmi Kiadó, Budapest
- G. Szabó Botond (1996): A Debreceni Református Kollégium a “pedagógia századában”. Debrecen

¹⁴ Szabadi István, 1994: 141-156; Vekerdí, József, 2006: 347-360.

- Borsa Gedeon – Hervay Ferenc (szerk.) (1983): Régi Magyarországi Nyomtatványok. 1601-1635. Második kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Grell, Ole Peter (2013): Caspar Bartholin and the education of the pious physician In: Grell,
- Ole Peter – Cunningham, Andrew (ed.): Medicine and the reformation. Routledge, London and New York. 78-100.
- Heltai János (szerk.) (2000): Régi Magyarországi Nyomtatványok. 1636-1655. III. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Imre Mihály (2012): Cicero és/vagy Krisztus? A reformáció 16. századi retorikáinak egyik dilemmája. In: Imre Mihály: Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16-18. századi protestantizmus irodalmáról. Hernád Kiadó, Sárospatak. 15-44.
- Kecskeméti Gábor (2007): "A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás". A magyarországi retorikai hagyomány a 16-17. század fordulóján. Universitas Kiadó, Budapest
- Keil, Heinrich (1875): De Chr. Cellarii vita et studiis. Halle
- Kosáry Domokos (1996): Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Petrik Géza (1888): Magyarország bibliographiaja 1712-1860. Első kötet. Dobrowsky Ágost, Budapest
- Restás Attila (2002): A "methodus Cellariana" Debrecenben In: Könyv és Könyvtár XXIV. 111-124.
- Szabadi István (1994): A protestáns tudományosság és a cigánykutatás kezdetei: Szathmári Pap Mihály cigány szójegyzéke. In: Könyv és Könyvtár XVII. 141-156.
- Tarnai Andor (szerk.) (1984): Bél Mátyás In: Bél Mátyás: Hungariából Magyarorszáig felé. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. 5-33.
- Vekerdi, József (2006): An 18th Century Transylvanian Gypsy Vocabulary. In: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 59. 3. kötet. 347-360.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Alabán Péter:</i>	
Előszó	3
Telky János:	
Barkó lettem!?	10
<i>Paládi-Kovács Attila:</i>	
A néphagyomány, a néprajz szerepe a nemzeti önazonosság fennmaradásában.....	12
<i>Kovács-Veres Tamás Gergely:</i>	
Fejezetek Szentsimon közép- és koraujkori történetéből.....	21
<i>Kovács-Veres Tamás Gergely:</i>	
Adalékok a hangonyi Kisgergely család történetéhez	65
<i>Horváth István:</i>	
Az uradalmi javak és épületek az egri káptalan sajóvárkonyi birtokán a 19. század első felében	75
<i>Tengely Adrienn:</i>	
A hitbuzgalmi társulatok történetének vázlata a sajóvárkonyi esperesi kerületben	88
<i>Kovács Béla – ifj. Hák Sándor:</i>	
A szentsimoni templom felújításának első szakasza 1944-1961.....	99
<i>Nagy Péter:</i>	
Válság a Rima ózdi telepén. Az 1929-1933-as világgazdasági recesszió hatása a gyári munkavállalók létszámára és jövedelmére	122
<i>Kelemen Kristóf:</i>	
Elfelejtett hőseink: Talján Pál élete	131
<i>Restás Attila:</i>	
Régi tankönyvek ózdi könyvtárakban	138
<i>Kovács László:</i>	
Szentsimoni helynevek gyűjteménye	145
<i>Vasas Attila:</i>	
Védett természeti értékek a Barkóságban. Az ózdi Harmaci-dombok, mint Natura 2000-es terület.....	156
<i>Szamosiné Elek Nomémi - Szamosi István:</i>	
A Barkóság gyógynövény kincsei.....	164
<i>Nagy Péter:</i>	
Az ózdi iparvidék vasművességének válogatott bibliográfiája.....	171
Könyvszemle (recenziók).....	185
Szerzőink.....	213